

Wioletta Bogusz
Akademia Sztuki Wojennej
w.bogusz@akademia.mil.pl
<https://orcid.org/0000-0003-4211-2513>

Studium przypadku beludżystańskiego ruchu narodowyzwoleńczego w Pakistanie

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie powodów powstania oraz rozwoju ruchu narodowyzwoleńczego w Beludżystanie. W opracowaniu na podstawie analizy dostępnych materiałów źródłowych oraz literatury przedmiotu udzielono odpowiedzi na następujące pytania: dlaczego rząd centralny próbował narzucić obowiązek utożsamiania się z Pakistanem? Dlaczego powstał Beludżystański Ruch Narodowy, Front Wyzwolenia Beludżystanu oraz Armia Wyzwoleńcza? Jakie oczekiwania wobec władz Pakistanu mają Beludżowie? W opracowaniu została zastosowana analiza literatury, dostępnych materiałów źródłowych, wypowiedzi założyciela Pakistanu, co pozwoliło na ustalenie faktów i chronologiczne przedstawienie procesu powstawania Beludżystańskiego Ruchu Wyzwoleńczego. Oprócz analizy jako metoda badawcza została wykorzystana synteza, która pozwoliła na sformułowanie wniosków. Problemem w rozważaniach na temat Beludżystanu jest dostęp do materiałów źródłowych – utrudniony nawet dla naukowców w Pakistanie. Granice prowincji można przekroczyć jedynie za zgodą tamtejszych władz, na zaproszenie lokalnego mieszkańca oraz wyłącznie z ochroną zapewnianą przez wojsko. Badania nad tą tematyką są istotne dla rozważań nad stabilnością Islamskiej Republiki Pakistanu, będą także płaszczyzną do dalszych badań nad Beludżystanem.

Słowa kluczowe: Pakistan, Beludżystan, Beludżystańska Armia Wyzwolenia, naród.

Case Study of the Baloch National Liberation Movement in Pakistan

Abstract: The paper aims to analyze the development of national and liberation organizations in Baluchistan. The author attempts to answer the following questions: Why had pakistanyiat become obligatory to all people wanting to live in Pakistan? What were the reasons behind the formation of the Baluchistan National Movement, the Baloch Liberation Front, and the Liberation Army? What does the Baloch society expect from the authorities? The study was based on a critical review of the literature and other available and valuable sources such as Jinnah's speeches. Another method used in the study was a synthesis that allowed the author to form conclusions. Studying Baluchistan means limited access to sources and materials since traveling to

the land of Baluchistan is restricted by specific rules, and one can only visit the place under certain circumstances. Research on Baluchistan is relevant for studies of national liberation movements and current internal conflicts.

Keywords: Pakistan, Baluchistan, Baluchistan Liberation Army, nation.

Wprowadzenie

Pakistan powstał po zakończeniu brytyjskiego kolonializmu w wyniku podziału subkontynentu indyjskiego. Subkontynent został podzielony na muzułmański Pakistan oraz zróżnicowane religijnie Indie¹. Oznacza to, że wartościami łączącymi zróżnicowane społeczeństwo miał być islam oraz język urdu². Jednolita tożsamość narodowa nie była naturalnym zjawiskiem, tak jak np. jest w przypadku Polski, lecz została wykreowana przez założycieli Islamskiej Republiki Pakistanu, której spoiwem miały być wymienione wspólna religia oraz język. Priorytetem władz, szczególnie administracji Zulfikara Alego Bhutto (szerzej: Sheikh, 2018), stało się wymuszanie „pakistańskości”, na której bazowało istnienie kraju. Była to tzw. wojna o „tożsamość”. Narzucana „pakistańskość” stała się podstawą konfliktów etnicznych oraz ruchów wyzwoleniczych w Beludżystanie⁴.

W Polsce jest niewielu ekspertów zajmujących się tematyką Pakistanu. Autorem większości monografii na temat sytuacji Islamskiej Republiki Pakistanu jest A. Głogowski (2018). Większość jego publikacji dotyczy tematyki bezpieczeństwa, a uwaga autora skupia się na armii oraz dynamicznym konflikcie z Indiami. Tematyką Pakistanu zajmuje się także A. Kuszewska (2015). Autorka publikacji skupia się na problemie terroryzmu, radykalizacji oraz konfliktu z Indiami. Konflikt w Beludżystanie⁵ nie jest nowym zjawiskiem w Pakistanie, jednak problemem w badaniach nad prowincją jest sytuacja panująca na jej terenie. Do Beludżystanu można wjechać wyłącznie na zaproszenie mieszkańca

¹ Dokumentem określającym fundamentalne prawa i obowiązki obywateli Islamskiej Republiki Pakistanu jest Konstytucja. Proces tworzenia dokumentu można podzielić na trzy składowe, czyli trzy zgromadzenia mające miejsce w latach 1947-1954, 1955-1956 i 1972-1973. Obecnie obowiązującą Konstytucję przyjęto w 1973 r., a od 2007 do 2018 r. wprowadzonych zostało 25 zmian. Uwypukla to słabość i podatność rządu w Islamabadzie na niestabilną sytuację w kraju oraz brak odpowiednich sił i środków, aby im zapobiegać.

² W Islamskiej Republice Pakistanu są dwa języki urzędowe: urdu i angielski.

³ Podstawą „pakistańskości” był jeden język – urdu oraz islam.

⁴ Konflikty zbrojne z władzami Pakistanu miały miejsce w 1958, 1963–1969 oraz 1973–1977. Zob.: Sheikh, 2018, s. 140–145.

⁵ Beludżystan stanowi 43,6% całego państwa, jest również najmniej zaludnioną jego częścią w stosunku do obszaru, jaki zajmuje. Większość terytorium to tereny pustynne i góryste, w związku z czym nie są objęte wystarczającym nadzorem administracji centralnej.

provincji, za zgodą rządu federalnego oraz z ochroną zapewnianą przez wojsko. Mimo to w literaturze zagranicznej można znaleźć publikacje na temat sytuacji w Beludżystanie. Większość autorów pochodzi z Pakistanu lub Indii. Kolejnym problemem pojawiającym się podczas badań nad Beludżystanem jest kwestia języka. Niektóre materiały, takie jak filmy, głównie z posiedzeń polityków federalnych, są w języku beludżystańskim. Autorka niniejszego artykułu dotarła do źródeł w języku angielskim, których jest niewiele. Wartościowa literatura anglojęzyczna na temat Pakistanu jest autorstwa A. Khana (2001), J. Menona (2013), K. Sayeeda (2006), M. Akbara (2011), T. Breseega (2004) oraz S. Cohena (2004).

S. Cohen podkreśla, że badacze z USA (na początku XXI wieku) zajmujący się tematyką bezpieczeństwa regionu określali Pakistan jako „łobuza”, „atomową Jugosławię”, „najgroźniejsze miejsce na świecie”. W swoim opracowaniu wspomina, że Islamska Republika Pakistanu reprezentuje dosłownie wszystko co niebezpieczne, a mianowicie religijny fundamentalizm, terroryzm i wojskową dyktaturę noszącą jedynie maskę demokratycznego państwa (Cohen, 2004, s. 3–9).

Pakistan nie jest „ani złym, ani błogosławionym bratem bliźniakiem Indii”, jest krajem posiadającym własną tożsamość, logikę istnienia i przyszłość (Cohen, 2006, s. 5–6). Nie sposób nie zgodzić się z logiką istnienia państwa oraz niepewną przyszłością, przed którą stoi Islamska Republika Pakistanu. Powodem niepewności jest właśnie niejednolita tożsamość narodu. W niniejszym artykule pojęcie „Tożsamości” tudzież „tożsamości narodowej” rozumiane jest jako odrębność wobec innych narodów kształtowane przez czynniki narodotwórcze takie jak: symbole i barwy narodowe, świadomość pochodzenia oraz stosunek do dziedzictwa kulturowego. Zazwyczaj jednak obok pojęcia tożsamości narodowej można znaleźć pojęcia takie jak język, wspólny cel, tradycja, kultura, religia i historia (Sheikh, 2018, s. 13). Społeczeństwo w Beludżystanie posiada wspólną historię i cel, którym jest niepodległość. Plemiona zamieszkujące prowincję różnią: tradycje, kultura i język.

Zagraniczne monografie odnoszące się do problematyki Beludżystanu są autorstwa F. Siddiqi (2012), S. Sheikha (2018) i T. Heathcote’a (2015). Nacjonalizm w Beludżystanie przejawiał się od powstania Pakistanu, ponieważ mieszkańcy prowincji uznają zamieszkały przez siebie teren za odrębne państwo. Początkowo Beludżowie gotowi byli stać się Pakistańczykami i włączyć się w struktury zarówno państwowe, jak i społeczne kraju, jednak interwencje zbrojne w latach

70. XX wieku i działalność organizacji separatystycznych na terenie prowincji doprowadziły do roszczeń o większą autonomię. Te z czasem przerodziły się w walkę o niepodległość. Beludźowie pragną stworzenia osobnego państwa jednoczącego Beludżystan (część Iranu i Pakistanu). Obecnie mieszkańcy prowincji bojkotują teorię o państwowej jedności muzułmanów w Pakistanie. Prowincja posiada Beludżystańską Armię Wyzwoleńczą, która znajduje się na światowej liście organizacji terrorystycznych.

Celem artykułu jest dokonanie analizy czynników, które wpłynęły na obecną sytuację w prowincji Beludżystanu. Nasuwa się pytanie: jaka przyszłość stoi przed prowincją Beludżystanu? Autorka stara się udzielić odpowiedzi na następujące pytania: dlaczego rząd centralny próbował narzucić obowiązek utożsamiania się z Pakistanem? Jak powstały Beludżystański Ruch Narodowy, Front Wyzwolenia Beludżystanu oraz Armia Wyzwoleńcza? Jakie są ich cele? Jakie oczekiwania wobec władz Pakistanu mają Beludźowie? W badaniu analizie poddano monografię szczegółowo opisującą problemy w Beludżystanie, dostępne materiały źródłowe oraz wideo w języku angielskim. Podczas badań autorka natknęła się na poważną przeszkodę. Większość produkowanych filmów i przekazywanych wiadomości o Beludżystanie jest jedynie w języku urdu. W języku angielskim są dostępne monografie i materiały źródłowe, jednak zważywszy na dynamiczną sytuację w prowincji dostępne informacje mogą być nieaktualne. Autorka w swoim badaniu zastosowała więc metodę analizy dostępnych materiałów i aktualnych wiadomości z oficjalnej strony internetowej Beludżystańskiego Ruchu Narodowego.

Beludżystan

Beludżystan jest jedną z czterech prowincji Islamskiej Republiki Pakistanu. Obejmuje 347 190 kilometrów kwadratowych, stanowi zatem największą (42% terytorium Pakistanu), jednak najmniej zaludnioną prowincję w kraju. Leży na południowym zachodzie kraju, graniczy z Iranem i Afganistanem, co uczyniło ją łatwo dostępnym miejscem dla terrorystów. Prowincja składa się z 31 dystryktów i według Pakistańskiego Biura Statystycznego zamieszkuje ją 12 335 129 ludzi (zob. tabela 1).

Dane dotyczące ludności w poszczególnych dystryktach pochodzą z 2017 roku i do 2021 nie były aktualizowane. Prowincja charakteryzuje się zróżnicowaniem etnicznym. Głównie zamieszkują ją Beludźowie – 52% oraz Pasztunowie – 36%, a pozostałe 12% stanowią lokalne plemiona, m.in. Brahui i Hazara. Beludźowie stanowią większość na południu i wschodzie prowincji, a Pasztunowie na północy.

Tabela 1. Zaludnienie w Beludżystanie – podział na dystrykty.

Lp.	Prowincja	Liczba ludności
1.	Awaran	121821
2.	Barkhan	171025
3.	Chagai	200426
4.	Dera Bugti	313 110
5.	Gwadar	2 269 473
6.	Harnai	97 052
7.	Jaffarabad	513 972
8.	Kachhi	148 900
9.	Kalat	412 058
10.	Kech	262 253
11.	Kharan	162 766
12.	Khuzdar	798 896
13.	Killa	226 517
14.	Killa Saifullah	342 932
15.	Kohlu	213 933
16.	Lasbela	576 271
17.	Loralai	397 423
18.	Mastung	265 676
19.	Musakhel	167 243
20.	Nasirabad	309 932
21.	Nushki	758 354
22.	Panjgur	907 182
23.	Panjgur	315 353
24.	Pishin	178 947
25.	Quetta	736 903
26.	Sherani	152 952
27.	Sibi	179 751
28.	Sohabatpur	487 847
29.	Washuk	175 712
30.	Zhob	310 354
31.	Ziarat	160 095

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zaludnienia dla poszczególnych prowincji z Pakistańskiego Biura Statystycznego (Pakistan Bureau of Statistics, 2017).

O różnorodności mieszkańców świadczy również liczba języków, którymi się posługują. Głównymi językami są: beludżystański, paszto, brahui, sindhi, saraiki, pendżabski, urdu i inne plemienne dialekty.

Niskie zaludnienie jest jedną z przyczyn słabej gospodarki, która opiera się wyłącznie na produkcji gazu ziemnego, wydobywania węgla i innych surowców naturalnych. Jest to część Pakistanu bogata w złoża surowców. Należy jednak pamiętać, że Beludżystan, szczególnie w latach 70. XX wieku, był „okradany” przez administrację Zulfikara Alego Bhutto. Surowce były wydobywane, natomiast prowincja nie miała z tego korzyści finansowych, co również stało się powodem powstania ruchu wyzwolenczego (Sheikh, 2018, s. 93–96).

Ponadto czynnikiem spowalniającym rozwój ekonomiczny Beludżystanu jest istniejąca tam struktura społeczna. Według M. Ahmeda prawie niemożliwe jest wdrożenie nowoczesnych metod rozwoju wśród ludzi żyjących w prymitywnym systemie plemiennym. Przy tym w Beludżystanie nie ma wykształconej klasy średniej, tak jak w innych prowincjach, co też zaburza rozwój społeczny i ekonomiczny (Ahmed, 2020, s. 983–984).

Obecnie Beludżystan pozostaje najbardziej ubogą częścią kraju, jednak wraz z budową Nowego Jedwabnego Szlaku pojawiła się perspektywa na jej rozwój. Przez teren Beludżystanu przebiega wspomniana inwestycja, zwana Chińsko-Pakistańskim Korytarzem Gospodarczym, która została wybudowana w ramach bilateralnej współpracy pomiędzy Chinami a Pakistanem. Inicjatywa ma na celu rozwój ekonomiczny Pakistanu dzięki między innymi budowie elektrowni, dróg, linii kolejowych (Głogowski, 2016, s. 19–20). Najważniejszym projektem w ramach współpracy była budowa portu w Gwadarze, który został wydzierżawiony w 2016 roku przez Chiny (Głogowski, 2016, s. 21). Dla Pakistanu współpraca z Chinami oznacza dostęp do chińskich technologii, co daje nadzieje na przyszły rozwój, a także na ożywienie gospodarcze Beludżystanu oraz poprawę warunków życia mieszkańców, a co za tym idzie złagodzenie ruchów separatystycznych (Pająk, 2019, s. 51).

Geneza ruchu narodowyzwolenczego w Beludżystanie

„Islam stoi na straży sprawiedliwości, równości, tolerancji i wielkoduszności w stosunku do wyznawców innych religii, którzy znajdują się pod naszą opieką. Oni są dla nas jak bracia i będą obywatelami tego kraju”⁶ (Jinnah, 1941).

⁶ Przemówienie na Muslim University Union w Aligarhi, 2 listopada 1941 r.

Przywołany wyżej cytat jest częścią przemówienia założyciela Pakistanu wygłoszonego sześć lat przed uzyskaniem niepodległości przez państwo. Jinnah próbował przekonać jak największą liczbę osób do migracji i osiedlenia się w nowym państwie. Założeniem Muhammada Alego Jinnaha było utworzenie dwóch odrębnych państw. W swoich wypowiedziach niejednokrotnie wyrażał niechęć religijną do mieszkańców Indii. Głosił, że Pakistan jest świeckim państwem jedynie bazującym na tożsamości religijnej⁷ (Jalal, 1994, s. 122). W literaturze przedmiotu pojawia się też określenie „oficjalny nacjonalizm Pakistanu”, czyli ideologia nastawiona na kształtowanie tożsamości pakistańskiej w celu eliminowania różnic etnicznych między ludźmi⁸ (Sheikh, 2018, s. 10).

Hamza Alavi (1972, s. 68–72) tłumaczy, że „świadomość kulturową muzułmańskiego nacjonalizmu zastąpiły płytkie hasła”. Propagowały ideę „pakistańskości” jako jedynej słusznej tożsamości narodowej. Brak akceptacji różnorodnych grup etnicznych oraz niechęć do oficjalnego rozpoznania ich kultury, tradycji i języka przez władze Pakistanu stały się motywacją ruchu niepodległościowego. Należy jednak podkreślić, że problemy z tożsamością w Pakistanie zaczęły się jeszcze przed zbrojną ingerencją w Beludżystanie. Podczas wielkiej migracji w 1947 r. miliony ludzi zostawiło swój majątek oraz rodziny w Indiach i emigrowało do Pakistanu wyłącznie z powodu religii. Jedynym wspólnym wyróżnikiem migrantów był islam, a ludzie będący do tej pory Hindusami z dnia na dzień stali się Pakistańczykami. „Pakistańskość” była nowym zjawiskiem, a migranci kompletnie nie zdawali sobie sprawy z tego, co to dla nich oznacza. Liczyło się jedynie to, że kraj, w którym się znaleźli, jest muzułmański i wszelkie obowiązujące w nim prawa są zgodne z islamem. Nie zastanawiano się, jakie konsekwencje niesie ze sobą migracja i połączenie różnych kulturowo prowincji oraz grup etnicznych w jedno państwo. Nie spodziewano się, że budowanie państwa, którego podstawą będzie wyłącznie wyznawana religia, stanie się przyczyną wielu problemów wewnętrznych (Sheikh, 2018, s. 108).

Beludżystan jest regionem, którego obywatele różnią się od siebie pod względem etnicznym oraz językowym⁹. Niepodważalny jest fakt, że podstawą

⁷ Pod pojęciem tożsamości religijnej należy tutaj rozumieć grupową świadomość zbudowaną na wiedzy o swojej przynależności do islamu, kształtującej za pomocą dogmatów religijnych wyobrażenie o Islamskiej Republice Pakistanu.

⁸ Beludżowie uważają się nie za odrębną grupę etniczną, ale za odrębny naród w Pakistanie.

⁹ W Beludżystanie mówi się co najmniej w dwóch najbardziej popularnych językach: beludżystańskim i brauhi. Istnieją też różne plemienne dialekty.

narodu jest jednolitość językowa (Sheikh, 2018, s. 23–25). Dlatego w literaturze przedmiotu obok terminu terroryzm pojawiają się takie pojęcia, jak nacjonalizm, tożsamość oraz etniczność. Nacjonalizm w Beludżystanie stanowi kwestię dyskusyjną ze względu na problemy wynikające ze sposobu definiowania narodu. Można zatem uznać, że naród w przypadku Beludżystanu to naturalna wspólnota, którą łączą historia, wyznanie i język (Breseeg, 2004, s. 13). Jednym z twórców takiego podejścia był niemiecki filozof Johann Gottfried Herder. Według niego tożsamość narodowa jest naturalną konfiguracją społeczeństwa, czyli nieustannie rozwijającymi się międzyludzkimi relacjami, które z czasem formują naród (za: Sheikh, s. 14–16). Według S. Sheikha w przypadku omawianej prowincji można uznać, że jest to sztucznie wykreowany naród. W kwestii Beludżystanu można się zgodzić, że teoria prezentowana przez S. Sheikha jest bardziej adekwatna. Wynika to z różnorodności etnicznej oraz językowej ludności zamieszkującej prowincję (Sheikh, 2018, s. 15–20). Może się zatem wydawać niezrozumiałe, dlaczego mieszkańcy Beludżystanu czują przynależność do prowincji, a nie do Pakistanu. Wynika to głównie z głęboko zakorzonego trybalizmu, czyli utrzymywania dawnych podziałów i odrębności plemiennych. Zatem narzucanie tożsamości pakistańskiej Beludżom i włączenie ich w struktury innego państwa wywołuje w ludziach poczucie niepewności i niestabilności.

Pakistan zamieszkują różne grupy etniczne, a tożsamość powstająca na skutek poczucia odrębności od całości narodu pakistańskiego jest czynnikiem wywołującym konflikty. Dlatego ważnym elementem rozważań nad prowincją jest zrozumienie tożsamości etnicznej Beludżów. Nowoczesne narody noszące znamiona grup etnicznych łączą tradycyjne formacje społeczne i polityczne, np. plemiona i relacje międzyplemienne ze współczesną ideologią nacjonalizmu¹⁰, co pozwala na wypracowanie własnej narodowości (szerzej: Smith, 1991). Wspólne korzenie, język, jedność kulturowa i podobne tradycje stwarzają potrzebę homogeniczności narodowej. To stwierdzenie budzi jednak wątpliwości, gdy analizie poddany zostanie Beludżystan. Przykład prowincji ilustruje, że naród może istnieć mimo różnic. Ruch wyzwolenczy był skutkiem rozprzestrzenienia się nacjonalizmu pakistańskiego, który w Beludżach budził niechęć i frustrację. Brakuje tam jednorodności pod względem tradycji, języka i pochodzenia, co jednak

¹⁰ Pod pojęciem współczesnego nacjonalizmu należy tutaj rozumieć ideologię polityczną, według której podstawą jest obrona interesów narodowych, a jego zasięg terytorialny powinien ograniczać się do obszaru zamieszkanego przez dany naród.

nie stwarza przeszkód do wspólnego zjednoczenia się przeciwko władzy centralnej i podjęcia działań na rzecz uzyskania niepodległości (Sheikh, 2018, s. 21). Próby wyeliminowania różnic etnicznych oraz rozpowszechnianie idei pakistańskiej tożsamości potęgowały niezadowolenie wśród ludności zamieszkującej prowincję. Sam Muhammad Ali Jinnah, który rzekomo gwarantował bezpieczeństwo wszystkim zamieszkującym Pakistan, był wówczas zaangażowany w wypieranie każdej tożsamości etnicznej innej niż pakistańska, o czym świadczy poniższa wypowiedź skierowana do obywateli z 16 czerwca 1948 r.: „Od teraz wszyscy jesteśmy Pakistańczykami, nie Beludżami, nie Pasztunami, nie Bengalczykami, ani Pendżabami i tak dalej, powinniśmy zachowywać się i czuć jak Pakistańczycy, powinniśmy być dumni, że jesteśmy narodem pakistańskim” (Jinnah, b.d.).

Beludżowie są podobni do Pasztunów, posiadają własny kod honorowy oraz silną przynależność do swojego plemienia. Charakterystyczna dla nich jest rywalizacja międzyplemienna oraz władza sardarów¹¹. Rzadkie zaludnienie stwarza dogodne warunki do rozwoju ruchów partyzanckich, a szanse armii na pełną kontrolę nad górzysto-pustynnym obszarem prowincji są znikome. Na obecną sytuację w Beludżystanie oraz postawę Beludżów wobec centralnego rządu miały także wpływ wydarzenia od czasu prób podporządkowania sobie Kalatu¹² przez Imperium Brytyjskie¹³ (Sheikh, 2018, s. 6–9).

Po opuszczeniu przez Brytyjczyków Indii i Pakistanu, Beludżystan przez dziewięć miesięcy istniał jako niepodległe państwo, jednak chan Kalatu Ahmen Yar Khan w 1948 r. podpisał akcesję państwa do Pakistanu. Beludżystan mimo bogactwa w złoża naturalne nie był w stanie funkcjonować jako niepodległe państwo ze względu na wspomniany już trybalizm (Breseeg, s. 242–246). Ponadto o akcesji Beludżystanu zdecydowało wiele czynników, a między innymi nieklarowny stosunek chana Kalatu do akcesji. Mianowicie administracja Jinnahy widząc, jak Ahmen Yar Khan szukał pomocy u Brytyjczyków, zaczęła działać, nie uwzględniając jego decyzji, i rozpoczęła proces przyłączania poszczególnych regionów Beludżystanu. W wyniku działań władz Pakistanu Beludżystan stał się prowincją odciętą od świata, otoczoną przez terytoria Pakistanu (Sheikh, 2018, s. 52–53).

¹¹ Sardar – tytuł szlachecki stanowiący synonim arabskiego słowa emir, w Beludżystanie termin ten oznacza przywódcę plemienia.

¹² Kalat, czyli książęcy stan istniejący do 1955 r., zlokalizowany w centrum dzisiejszego Beludżystanu.

¹³ Poczucie niezależności, odrębności oraz samorządność są zapisane w beludżystańskich genach i nawet silna brytyjska armia kolonialna miała problemy w podporządkowaniu sobie tamtejszego społeczeństwa. Wymienione cechy są również powodem permanentnego konfliktu w regionie.

Nieustannie zmieniająca się polityka kraju oraz podejście do takich problemów, jak sytuacja w Kaszmirze, migranci z Indii czy konflikt w Bengalu, doprowadziły do większej rebelii w Beludżystanie¹⁴. Jedną z metod stosowanych przez rząd Pakistanu w celu ułatwienia administrowania krajem było utworzenie nowej jednostki terytorialnej One Unit w 1955 r. przez połączenie zachodnich regionów Pakistanu w jedną prowincję (Sheikh, 2018, s. 45–50). Za zasadnością decyzji przemawiało stworzenie przeciwwagi dla buntującej się opozycji w Bengalu. Szybko jednak zdano sobie sprawę, że One Unit *de facto* tworzy zagrożenie dla autonomii prowincji poprzez połączenie dzisiejszej Khyber Pakhtunkhwa z Beludżystanem (Breseeg, s. 268–270). Wtedy Ludowa Liga Awamska¹⁵ rozpoczęła propagandę mającą na celu motywowanie ludności do przeciwstawienia się rządowi, a jej hasła nawoływały do odtworzenia Kalatu i całkowitego odseparowania się od Pakistanu (Sheikh, 2018, s. 130–133).

W kampanię na rzecz odrodzenia Kalatu i odzyskania pełnej niepodległości od Pakistanu angażowali się także sardarowie, którzy dzięki przeciwstawianiu się władzy centralnej zyskiwali poparcie wśród Beludżów. Niektórzy z nich zapisali się w historii i pozostają w pamięci aż do dziś, a ich męczeństwo jest wciąż przywoływane jako przykład wzorowej postawy narodowej. Sardarów karano za aktywną działalność przeciwpaństwową, odbierając im tytuły przywódców. Na miejsca sardarów wysyłano oddelegowanych polityków z Islamabadu z nadzieją, że będą w stanie załagodzić konflikt. Beludżowie wspierali swoich byłych przywódców, a zastępujący ich politycy byli mordowani. W odpowiedzi rząd zdecydował się na rozmieszczenie w regionie jednostek wojskowych i patroli policji, które także były regularnie atakowane przez beludżystańskie społeczeństwo, a to stało się początkiem ruchu separatystycznego (Sheikh, 2018, s. 113–123).

Ruch narodowyzwolenczy w Beludżystanie

Front Wyzwolenia Beludżystanu (BLF) (Sheikh, 2018, s. 179) jest organizacją separatystyczną założoną w Damaszku przez Jumma Khan Marriego (Grare,

¹⁴ Podczas niedługiego okresu istnienia państwa władza zmieniała się w wyniku zamachu stanu z cywilnej na wojskową trzy razy. Armia w Islamskiej Republice Pakistanu ma znaczący wpływ na politykę kraju do dnia dzisiejszego, mimo że oficjalnie nie sprawuje władzy.

¹⁵ Narodowa Liga Awamska – ang. *National Awami League*, założona w 1957 r., lewicowa partia polityczna we wschodnim i zachodnim Pakistanie. Była opozycją dla ówczesnych reżimów wojskowych.

2013, s. 5–6). Działania grupy z początku nie ograniczały się wyłącznie do terenów pakistańskiego Beludżystanu, gdyż aktywnie uczestniczyła ona także w irańskim buncie przeciwko rządowi¹⁶.

Po zakończeniu walk w Iranie w latach 1973–1977 BLF włączył się w bunt przeciwko władzy centralnej Pakistanu. Wsparcie ze strony tej organizacji motywowało społeczeństwo do walki. Ważnym elementem ruchu separatystycznego był fakt, że posiadał wsparcie zagraniczne m.in. irackiego rządu, który otwarcie mówił o wysyłaniu amunicji, broni i pieniędzy Beludżom. W odpowiedzi na powyższe działania służby Pakistanu dokonały nalotu na ambasadę Iraku w Islamabadzie, gdzie znaleziono paczki z bronią i amunicją dostarczane BLF (Sirrs, 2017, s. 90–92).

W odpowiedzi rząd Bhutto¹⁷ rozpoczął pierwszą wojnę mającą zwalczyć rebelię w Beludżystanie w celu zlikwidowania frontu. Po wydarzeniach w Bengalu pakistański rząd wołał nie ryzykować eskalacji konfliktu, dlatego starano się go stłumić w zarodku. W latach 70. XX wieku BLF przeniósł swoją siedzibę do Afganistanu, który odgrywał rolę sanktuarium dla antypakistańskich bojowników. Tam pomagano w przegrupowaniu i trenowaniu bojowników, co umożliwiała im szybki powrót do rebelii w latach 1973–1977. W 1977 r. doszło do ostatecznego starcia między BLF a armią pakistańską, w którym grupa separatystyczna została pokonana. Wstrzymała ona swoje działania aż do 2004 r., do momentu kiedy przywódca frontu został Allah Nazar Baloch (Sheikh, 2018, s. 210–220).

Informację na temat BLF można znaleźć w oficjalnych raportach władz Pakistanu oraz w przekazach medialnych. Grupa nie prowadzi jednak żadnych portali, które informowałyby o jej działaniach, jak robiło to Państwo Islamskie. BLF działało z ukrycia, podobnie jak inne grupy separatystyczne w Pakistanie. Mimo pogłosek o współpracy z Indiami w 2015 r. BLF zawiesił działalność i oficjalnie ogłosił sojusz z rządem Nawaza Sharifa. Istnieją jednak teorie, że BLF połączył swoje siły i środki z istniejącą od 2000 r. Armią Wyzwolenia Beludżystanu.

Armia Wyzwolenia Beludżystanu (BLA) jest etniczno-nacjonalistyczną organizacją separatystyczną, walczącą o autonomię regionalną dla prowincji.

¹⁶ Beludżystan jest krainą geograficzno-historyczną leżącą w Afganistanie, Iranie i Pakistanie.

¹⁷ Zulfikar Ali Bhutto (1928–1979) to pakistański polityk, zamordowany przez jednego z generałów pakistańskiej armii. Był prezydentem kraju w latach 1971–1973 i premierem w latach 1973–1977. Założył Pakistańską Partię Ludową, dzięki której wprowadził demokrację parlamentarną. Priorytetem jego polityki było zmniejszenie ubóstwa i ożywienie rolnictwa. Kiedy istnieniu Pakistanu zagrażał ruch wywoleńczy w Beludżystanie, Bhutto rozpoczął proces integracji i operacje wojskowe w problematycznych regionach.

Podobnie jak w przypadku BLF przeciwnikiem BLA jest pakistański rząd. Organizacja istnieje od 2000 r., a jej metodami walki są ataki z użyciem broni palnej na infrastrukturę rządową i międzynarodowe instytucje znajdujące się na terenie Pendżabu oraz na pracowników zagranicznych przebywających na terenie prowincji.

Grupa poprzez agresywne i krwawe ataki dąży do uniezależnienia się od Pakistanu i pozbycia się zagranicznych wpływów w prowincji. Jej celem jest połączenie części irańskiego i pakistańskiego Beludżystanu i utworzenie Wielkiego Beludżystanu (Breseeg, 2004, s. 223–224). Jednym z żądań ugrupowania jest zaprzestanie przez centralny rząd wykorzystywania zasobów naturalnych prowincji. Powodem odrodzenia się ruchu nacjonalistycznego była niechęć Beludżów do monopolu rządu na zasoby naturalne w prowincji oraz nierówny podział miejsc pracy dla mieszkańców (Sheikh, 2018, s. 114, 139–140). Beludżowie czuli się niechciani, pominięci i okradani na rzecz wewnątrzpaństwowych migrantów. Rząd oraz ludzie pochodzący z innych prowincji bogacili się kosztem lokalnego społeczeństwa, które żyło w skrajnie trudnych warunkach, często nie posiadając środków do życia. Organizację uznano za terrorystyczną, po tym jak dokonała pierwszych ataków bombowych na bazy i stacje kolejowe. Celem ataków BLA były armia i policja. Z czasem nieregularnie przeprowadzane ataki skierowane zostały przede wszystkim na bazy i jednostki wojskowe oraz personel zagraniczny pełniący służbę na terenie kraju. Jednym z przykładów działalności BLA mogą być ataki na pracowników realizujących rządowy projekt w Beludżystanie¹⁸. BLA, podobnie jak BLF, znalazła się na liście organizacji terrorystycznych po zaatakowaniu domu Preveza Musharrafa¹⁹. Powodem podjęcia tak radykalnych działań był brak pożądanej reakcji rządu na postulaty niepodległościowe Beludżów.

Zwalczanie dążeń separatystycznych prowincji stało się priorytetem pakistańskiej władzy, stąd liczne interwencje i coraz większa kontrola rządu. Dla beludżystańskiej ludności działania podejmowane przez rząd, czyli rozlokowanie żołnierzy kontrolujących prowincję, kojarzyły się z okupacją. Frustrację mieszkańców prowincji pogorszyła udzielona Chinom dzierżawa

¹⁸ Chińsko-Pakistański Korytarz Ekonomiczny – ang. *China-Pakistan Economic Corridor*, to regionalny projekt mający połączyć port w Gwadarze z chińską prowincją Xinjiang.

¹⁹ Pervez Musharraf – pakistański generał i polityk. W 1999 r. przeprowadził zamach stanu i objął władzę w Pakistanie.

portu w Gwadarze na 40 lat (Sheikh, 2018, s. 182–186). Decyzja ta stała się dla Beludżów dowodem na to, że rebelia jest słuszna i powinna być kontynuowana.

Geneza Beludżystańskiego Ruchu Narodowego

Beludżystański Ruch Narodowy²⁰ powstał w 1987 r. i początkowo nosił nazwę Beludżystański Ruch Narodowy Młodych. Został stworzony przez młodzież zamieszkującą prowincję i głosił ideę niepodległości Beludżystanu. Przywódcą ruchu był Fida Ahmed, który został brutalnie zamordowany w 1988 r. przez siły zbrojne Pakistanu. Następcy Ahmeda zdecydowali zaangażować się w politykę państwa pod pretekstem walki o autonomię dla Beludżystanu (szerzej: Saleem, 2017). Oprócz tego zmieniono również nazwę partii na obecną BNM. W BNM istniała także część studencka, której członkowie pragnęli realizować postulaty założyciela partii i dalej walczyć o niepodległość prowincji. Przewodniczącym ruchu był Ghulam Mohammad Baloch (Siddiqi, 2012, s. 60–62).

Podczas jego przywództwa w BNM powstała presja na zakończenie wszelkiej współpracy z władzą Pakistanu, co spowodowane było próbami przekupstwa członków BNM przez przedstawicieli administracji kraju. Politycy w Islamabadzie nieustannie próbowali przekonać reprezentantów Beludżystanu, że walka o niepodległość prowincji jest przegrana i niepotrzebna. Starania o przywrócenie pierwotnej misji partii politycznej zakończyły się jednak sukcesem. Ponownie zaczęto prowadzić aktywną propagandę, której celem była mobilizacja obywateli do udziału w ruchu wyzwolenicznym mającym doprowadzić do niepodległości prowincji.

Niesposóbnie zauważyć, że naturalna charyzma Ghulama wpływała pozytywnie na wizerunek BNM. Oznaczało to zagrożenie dla władz państwowych, tym bardziej że hasło „wolność Beludżystanu” jest używane w mediach społecznościowych do dnia dzisiejszego. Ghulam zapisał się w historii Beludżystanu niemal tak jak Muhammad Ali Jinnah²¹ w historii samego Pakistanu (szerzej: Sheikh, 2018). Był postrzegany jako ojciec założyciel ruchu narodowego Beludżów, który do dziś aktywnie prowadzi swoją działalność, a hasło *#freebalochistan*²² zapisało się w nieco nowocześniejszej wersji w mediach społecznościowych. Ghulam do dziś wzbudza szacunek wśród beludżystańskich separatystów – jednym z jego osiągnięć

²⁰ Beludżystański Ruch Narodowy – ang. *Balochistan National Movement*, dalej: BNM.

²¹ Założyciel Pakistanu, uznawany za ojca narodu pakistańskiego.

²² Hasło obecnie stosowane głównie na platformie Twitter przez zwolenników Ruchu Wyzwolenia.

było przekonanie terrorystów do wypuszczenia z niewoli Johna Soleckiego²³ (The Baloch National Movement, 2020a).

Na oficjalnej stronie internetowej BNM opublikowany jest program partii, tzw. *Manifesto*, czyli apel do Beludżów i pakistańskiego rządu zapewniająca o słuszności działań ruchu narodowego. Program BNM określa, w jaki sposób należy zmobilizować ludność prowincji w kwestii politycznej i ideologicznej, aby włączyła się do działań mających zapewnić niepodległość Beludżystanu (The Baloch National Movement, 2020b). *Manifesto* BMN wzywa obywateli do aktywnej działalności przeciwko rządowi i wojsku Pakistanu, zapewniając jednocześnie, że celem nie jest tylko odzyskanie niepodległości, ale również stworzenie odrębnego państwa i połączenie wszystkich części Beludżystanu zgodnie z historią, geografią, etnicznością i kulturą. Wyklucza się ewentualną współpracę ze zniechęconą władzą centralną, która okupowała prowincję lub używała tam siły do osiągnięcia własnych celów. Można wysunąć wniosek, że BNM wzbrania się od jakichkolwiek sojuszy i porozumień z rządem w Islamabadzie (The Baloch National Movement, 2020b). Niewątpliwie niepokój wzbudza podpunkt o wspieraniu bojowników z BLA, czyli separatystycznego ugrupowania uznawanego przez Pakistan za organizację terrorystyczną. Mimo tych zarzutów, BNM utrzymuje, że w ramach wypracowania wspólnego planu działania w celu odzyskania niepodległości będzie negocjować i prowadzić dialog także z przywódcami organizacji separatystycznych. Działania BNM nie wzbudzają ani sympatii, ani zaufania rządu, dlatego wojsko i partia rządząca nie wahają się użyć siły militarnej, aby stłumić potencjalne ruchy powstańcze (Sial i Basit, 2010, s. 33–45).

Zakończenie

Na podstawie analizy organizacji narodowowyzwoleńczych funkcjonujących w regionie Beludżystanu można wysnuć ogólne wnioski dotyczące prowincji. Przede wszystkim działania pakistańskiego rządu przyczyniły się do powstania BLF, wcielonej później w strukturę BLA. Głównym powodem powstania ruchu wyzwolenczego była próba władz pakistańskich wyeliminowania beludżystańskiej

²³ W dniu 2 lutego 2009 r. John Solecki został porwany przez grupę beludżystańskich bojowników. Celem porwania było wywarcie presji i zmuszenie przedstawicieli ONZ i USA do negocjacji z rządem Pakistanu w sprawie porwania i zabijania beludżystańskich polityków. USA zwróciły się o pomoc do Ghulama Mohammeda Balocha o pomoc w uwolnieniu J. Soleckiego.

tożsamości na rzecz „pakistańskości”. Hasła głoszone przez Jinnahę wyraźnie charakteryzują podejście władzy do różnic etnicznych w kraju. Tworząc Pakistan, zdawano sobie sprawę, że jedyną wspólnym czynnikiem łączącym Beludźów, Pasztunów i Pendżabczyków jest islam. Wszelkie pojawiające się ruchy niepodległościowe tłumiono, aby zapobiec rozpadowi Pakistanu na mniejsze, osobne państwa. Takie metody nie do końca się sprawdziły, wzięwszy choćby pod uwagę historię obecnego Bangladeszu, niegdyś będącego wschodnią częścią Pakistanu. Narzucanie tożsamości narodowej nie było jedynym powodem wojny w Bengalu, jednak stosunek władzy Zulfikara Alego Bhutto i jego agresywna polityka wpłynęły na ruchy wyzwolenicze w Bangladeszu.

Beludżystan jest swego rodzaju „samospełniającą się przepowiednią” (szerzej: Sheikh, 2018). Niemalże od powstania Pakistanu obawiano się rebelii, głównie ze strony Beludźów. Mieszkańcy prowincji znani są ze swojej bezkompromisowości i determinacji w dążeniu do osiągnięcia celu, jakim jest uzyskanie niepodległości i stworzenie odrębnego państwa.

Zarówno BLF, jak i BLA powstały w celu rzeczywistego egzekwowania postulatów Beludżystańskiego Ruchu Narodowego. Partia jawnie popiera działalność organizacji terrorystycznych, podkreślając, że starają się one osiągnąć swoje cele za pomocą każdej możliwej metody. W przypadku Beludżystanu istotne jest, aby nie porównywać BLA do reżimu pakistańskich Talibów w Khyber Pakhtunkhwa. Dowodzi tego fakt, że Beludżowie nie boją się Beludżystańskiej Armii Wyzwolenia. Wspierają jej działania na terenie prowincji oraz poza jej granicami. BLA nie forsuje też własnego reżimu w prowincji. Natomiast Talibowie głównie znani byli ze zmuszania Pasztunów do popierania działalności organizacji poprzez zastraszanie. Nie ulega wątpliwości, że BLA jest organizacją terrorystyczną, jednak jej działania są celowane wyłącznie w inne grupy etniczne, wojsko oraz infrastrukturę państwową. Członkowie BLA nie atakują własnej ludności, co może świadczyć o świadomości całkowitego poparcia ze strony społeczeństwa prowincji. Ich działania są motywowane ideologicznie, planowane i mają wywierać taki wpływ na struktury rządowe, aby te poczyniły ustępstwa na rzecz Beludżystanu. BLA nie prowadzi propagandy ideologicznej, natomiast swoje działania opiera głównie na przemocy fizycznej.

Do dziś żadne z oczekiwań Beludźów nie zostało spełnione, Beludżystan należy do struktury państwowej Pakistanu jako autonomiczna prowincja. Wjazd na terytorium Beludżystanu wymaga zezwolenia władz lokalnych oraz ochrony

zapewnianej przez wojsko, co wpływa na znikomą liczbę turystów podróżujących w tym regionie. Taka sytuacja nie do końca satysfakcjonuje obywateli prowincji. Beludźowie, mimo przynależności do struktur państwowych kraju, mają poczucie nieustannej walki o swoje prawa i niezależność prowincji, dlatego w dalszym ciągu uważają działania BLA za słuszne.

Dzisiejsza sytuacja w Beludżystanie wydaje się stabilna. Od grudnia 2019 r. BLA nie przeprowadziła żadnego ataku terrorystycznego. Jednak należy mieć na uwadze, że wpływ na obecny spokój w prowincji ma światowa pandemia COVID-19. Beludżom w ich walce zawsze chodziło o suwerenność i zjednoczenie geograficznej krainy Beludżystanu. Propagowane hasła o dążeniu do pełnej autonomii czy równości federalnej w ramach państwa pakistańskiego należały do strategii z przeszłości. Obecnie większość obywateli prowincji nie deklaruje chęci przynależności do pakistańskiej struktury państwowej i społecznej.

Punktem zwrotnym w polityce kraju wobec prowincji może być śmierć beludżystańskiego polityka Zafarullahiego Khana Jamali²⁴, który starał się działać na korzyść Beludżystanu. Był kluczowym politykiem dla prowincji – pierwszym i jedynym Beludżem, który piastował urząd premiera od początku istnienia Pakistanu. Ten fakt wskazuje zarazem na marginalizację prowincji w strukturach państwowych.

Przyszłość prowincji wydaje się zatem niepewna – utrata silnego i doświadczonego reprezentanta w parlamencie może nieść ze sobą negatywne konsekwencje polityki wewnętrznej wobec Beludżystanu. Niezmienne od dekad nastawienie obywateli prowincji wobec państwowej polityki oraz postulaty o większą autonomię bez przedstawiciela w rządzie mogą okazać się mniej skuteczne niż dotychczas.

Należy jednak zwrócić uwagę na starania obecnej władzy Pakistanu, której celem jest ustabilizowanie relacji z Beludżystanem. W kwietniu 2021 r. podczas swojej wizyty w Beludżystanie prezes Rady Ministrów Imran Khan obiecał środki finansowe na rozwój prowincji, szczególnie w obszarze ochrony zdrowia i edukacji. Dowodem na to, że Imran Khan jest zaangażowany w modernizację Beludżystanu, ma być 3300 km dróg wybudowanych w ciągu dwóch lat (warto w tym miejscu dodać, że w ostatnich 15 latach inni rządzący wybudowali łącznie tylko 1100 km dróg). Wizyta, przemówienie oraz planowana zmiana władzy

²⁴ Polityk zmarł na zawał serca 3 grudnia 2020 r. w wieku 76 lat.

w Beludżystanie mogą świadczyć o tym, że Imran Khan jako pierwszy w historii Pakistanu zaangażuje się w utrzymanie Beludżystanu w strukturach państwowych poprzez wsparcie rozwoju prowincji, a nie interwencje zbrojne. Jeśli Imranowi Khan rzeczywiście zależy na unormowaniu stosunków z prowincją oraz zaprzestanie marginalnego jej traktowania, to prawdopodobnie będzie musiał podjąć działania negocjacyjne z przedstawicielami BLM. W tej chwili jednak mało prawdopodobne wydaje się otwarcie granic Beludżystanu zwłaszcza dla turystów ze względu na wciąż istniejące zagrożenia terrorystyczne.

Bibliografia

- Ahmed, M. (2020). The Dynamics of (Ethno)Nationalism and Federalism in Postcolonial Baluchistan. *Journal of Asian and African Studies*, 55(7), 979–1006. DOI: <https://doi.org/10.1177/0021909619900216>
- Akbar, M. (2011). *Tinderbox: the past and future of Pakistan*. New Delhi: HarperCollins.
- Alavi, H. (1972). The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh. *New Left Review*, 74, 60–80. Dostęp: <https://newleftreview.org/issues/i74/articles/hamza-alavi-the-state-in-post-colonial-societies-pakistan-and-bangladesh> [10.05.2020].
- Breese, T.M. (2004). *Baloch nationalism, its origin and development*. Karachi: Royal Book Company.
- Cohen, S.P. (2006). *The idea of Pakistan*. Washington: Brookings Institution Press.
- Głogowski, A. (2016). Nowy jedwabny szlak – geopolityczne znaczenie współpracy Pekinu z Islamabadem. *Przegląd Geopolityczny*, 16, 15–25. Dostęp: <http://przeglad.org/wp-content/uploads/2013/08/02.pdf> [12.02.2021].
- Głogowski, A. (2018). *Armia Pakistanu. Wojny z Indiami 1947-2017*. Kraków: Ridero.
- Grare, F. (2013). *Balochistan. The State Versus the Nation*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace. Dostęp: <https://carnegieendowment.org/files/balochistan.pdf> [10.08.2021].
- Heathcote, T. (2015). *Baluchistan, the British and the Great Game*. New York: C. Hurst & Company.
- Jalal, A. (1994). *The sole spokesman. Jinnah, the Muslim League and the demand for Pakistan*. Cambridge, N.Y.: Cambridge University Press.
- Khan, A. (2001). *Ethnic nationalism and the state in Pakistan* (University of Wollongong Thesis Collection). Dostęp: <https://ro.uow.edu.au/theses/1736/> [15.05.2020].
- Kuszevska, A. (2015). *Zrozumieć Pakistan: radykalizacja, terroryzm i inne wyzwania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Menon, J. (2013). *The performance of nationalism: India, Pakistan, and the memory of partition*. Cambridge, N.Y.: Cambridge University Press.
- Pająk, M. (2019). Gwadar jako kluczowy element inicjatywy Nowego Jedwabnego Szlaku. *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, 13, 45–58. DOI: <https://doi.org/10.34616/wse.2019.13.45.58>
- Pakistani Government. (2020). *Muhammad Ali Jinnah*. Dostęp: <http://www.pakistan.gov.pk/Quaid/about.html> [08.05.2020].
- Pakistan Bureau of Statistics. (2017). *Population census*. Dostęp: <https://www.pbs.gov.pk/pco-balochistan-tables> [20.05.2020].

- Saleem, R.M.A. (2017). *State, nationalism, and islamization: historical analysis of Turkey and Pakistan*. Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Sayeed, K. (2006). *Pakistan: the formative phase 1857–1948*. Karachi: Oxford University Press.
- Sheikh, S. (2018). *The Genesis of Baloch nationalism: politics and ethnicity in Pakistan 1947–1977*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351020701>
- Sial, S. i Basit, A. (2010). Conflict and Insecurity in Balochistan: Assessing Strategic Policy Options for Peace and Security. *Conflict and Peace Studies*, 3(4), 7–90. Dostęp: <http://pakpips.com/web/wp-content/uploads/2017/11/207.pdf> [21.05.2020].
- Siddiqi, F. (2012). *The politics of ethnicity in Pakistan: the Baloch, Sindhi and Mohajir ethnic movements*. New York: Routledge.
- Sirrs, O.L. (2017). *Pakistan's Inter-Services Intelligence Directorate. Convert Action and International Operations*. New York: Routledge.
- Smith, A.D. (1991). *The ethnic origin of nations*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- The Baloch National Movement. (2020a). *History*. Dostęp: <https://www.thebnm.org/contact-us> [20.05.2020].
- The Baloch National Movement. (2020b). *Manifesto*. Dostęp: <https://www.thebnm.org/constitution> [20.05.2020].